

ВЕРА ЗОГОВИЋ

О ДУШКУ У ШЕСНАЕСТОЈ И ПОТОМ

Сећање се мери по јачини осећања.
(М. Јурсенар, *Лавиринт сећања*)

Била сам већ у прилици да зажалим што не умијем да пишем, да сувисло ставим на папир своја сјећања, чак, још горе, што заправо не умијем ни да се сјећам, тј. да се сјећам тако да ствари и особе којих се сјећам остану упамћени по неком посве конкретном детаљу, тачних обриса, вјерно одсликаних. И кад би затребало, а понекад је тога било, да кажем нешто битно, мени се то битно расплињавало у општој атмосфери утисака и само се задржавало и остајало у магли, неуочено прецизно и неоформљено.

Из Шеснаесте банијске бригаде, у којој сам провела само нешто више од три мјесеца (необично је то како су кратки временски периоди у рату остављали у човјеку много више “материјала” од година у миру), интензивније се сјећам лика Душка Костића из свега неколико ситуација.

Кад смо се послје Јабланице, преко порушеног моста, испели на обронке Прења – го плато, оивичен са десне стране густим шумарцима, наређен је кратки одмор. Било је то пред саму зору. Ноћ је била свијетла и студена, а имали смо мало времена и да придремамо. Прострла сам комад јарко црвеног пуста, који ми је, пошто је, у долини Раме, на отвореном простору, одштампан последњи број “дринићке Борбе” и штампарија закопана, Радован, при растајању дао “да ми се нађе”. На тај добро уваљани, дебели коњски пуст легли смо попречке троје – Душко, ја и још неко – можда је то била Митра Митровић, које се добро сјећам испред себе на пречагама моста, имала је на леђима њемачки “телећак”, на којем сам јој помало завидјела, а можда је била и Вера Мајер, члан политодјела бригаде у коју смо одлазили. Мада је, сходно намјени,

пуст био узан, нама је ипак помогао – заштитио нам је крста од ледене земље и могло се, макар и накратко, одспавати. Како је Душко изјутра наставио марш, не сјећам се, али ја сам полазак с Прења трајно упамтила. И данас још, последије више од пола стољећа, често, пред зору, чујем запомагања рањеника из густих шумарака: “Друже, убиј ме!” Можда су последњим атомима снаге непокретни рањеници вапили за другарском помоћи, за смрћу, само да не би пали у руке четника. Њих су највјероватније, преморени и исцрпљени, Далматинци или Банијци оставили да би их преузели борци наше бригаде, такође измрцварени и изгладњели. И данас ме, последије више од педесет година, обузима стид што сам наставила пут у разбијеној колони, то јест, што сам поступила онако како сам једино могла, али како – нисам смјела. Шта се десило са рањеницима, јесу ли њихова носила понижели борци Шеснаесте бригаде, чији је задатак тада био и да буду заштитница јединицама у Четвртој непријатељској офанзиви?

Да, тај црвени пуст и зора на Прењу, чијој љепоти нијесам могла да се дивим, јер сам његов пејзаж више “чула” него видјела, остали су ми као први, посве кратак ратни сусрет с Душком.

Други мој упамћени сусрет био је већ у самој бригади, куд сам упућена да радим “при” политодјелу. (У том својству била сам, годину дана касније, последије десанта на Дрвар, послата и у Трећу крајишку). Политодјел бригаде сачињавали су Стјепан Дебељак Бил, хрватски радник и искусни партијски борац, Душко Костић, Вера Мајер-Цветковић и нешто касније, Данка Павић. Формулација “при политодјелу” није тачно одређивала врсту и дјелокруг рада. Једног дана, било је то у периоду релативног одмора бригаде, Душко ме повео у један батаљон који се налазио у релативној близини штаба бригаде. Док је он био на састанку са штабом батаљона, ја сам, вјероватно, по четама сакупљала податке о бројном стању и сл. Те је податке Душко изнио у извјештају Централном комитету 26. марта 1943. Из батаљона смо се у штаб бригаде враћали у сумрак, на коњима. Јахали смо лаганим касом, задовољни обављеним послом и утиском од боравка у батаљону, удаљеном четири - пет километара. Око нас је била нека свечана, необична, апсолутна тишина, па смо и ми ћутали. У себи, сређивали смо и поново преживљавали сусрет с борцима, и Душку и мени дотад готово непознатим. Били су другачији од Црногораца, Крајишника, па и од Далматинаца. Другачији, особито управо у Шеснаестој бригади, и по узрасту (готово дјеца, у већини!), и по (не)организованости војничкој – навикли на борбе у близини својих домова, кад им породице на положај, чак колима пуним печених пилића (тако се причало) доносе храну, без формираних четних кухиња, без организоване одбране од вашака, другачијих пјесама, па и другачијих – псовки. Док у црногорским јединицама псовку нисам никад чула,

код Далматинаца било је то углавном узречица “ас ти Госпе”, код Банијаца је имала богату љествицу најразличитијих објеката: била је и сирота Дјевица Марија, али сам чешће чула: сунце, мјесец, пшеницу, кукуруз, свету недјељу...

И док смо нас двоје тако, ћутке, лагано јахали, одједном се зраком проломио звучан глас – запјевао је Душко лијепу, тужну руску пјесму, коју сам годину дана прије научила у Првој пролетерској бригади од једног ослобођеног руског заробљеника:

“Ах, ты доля, злая доля,
доля горькая моя...”

Душко је имао лијеп, дубок глас, и пјесма је његова, иако не прегласна, одлијегала таласастим босанским брдима. Ноћ се већ спуштала по тим брдима, а пјесма руског прогнанника у Сибир као да је повезивала сибирску даљину с нашим, од сумрака већ сиво тамномодрим пејзажем, с неком наивном увјереношћу да се “послије рата”, у тој даљини, никад више неће чути “звук кандалный”. Пјесма је била тужна и “горка”, али те вечери, на том тада слободном простору (Коча Поповић је једном рекао отприлике овако: ”Гдје је само стопа партизанске колоне, ту је већ слободна територија”) дјеловала је као комадић залога да “горких судбина” више не може, више не смије бити.

Дуго сам послије рата, не само годинама већ и десетљећима, жељела да Душко и ја поново отпјевамо “руску дољу” као што смо, кад сам му се придружила пјевали те мирне вечери Шеснаесте банијске бригаде. Није ми се жеља остварила, као што ми се није остварила она друга – да писци, кад се већ окупе (а у познијим Радовановим годинама, они би се понекад и окупили код нас) читају своје нове нештампане стихове или уопште, стихове вољених пјесника.

Кад је још некако функционисао комплетан састав бригаде и политодјела и било раздобље релативно мирног живота, односно могућности рада на организовању јединица, Душко ме је једног дана позвао да му помогнем у састављању извјештаја о стању у бригади. Узела сам машину на кољена – претпрољетно сунце омогућило нам је да радимо напољу (колико се сјећам, кућа у којој се био смјестио штаб бригаде – село Крбљине, сектор Калиновика – била је на врху неког брежуљка и око ње нигдје равне површине), сјели смо на уздигнуту ивицу мале котлине око које је сав терен био брдовит. Диктирајући, Душко ме је готово прије сваке реченице запиткивао о моме мишљењу, о мојим запажањима и евентуалним искуствима (и мени је било посебно мило кад би нам се запажања “поклапала”). Чак и њему, од мене партијски много искуснијем и послу вичнијем, није било лако да се снађе у новим

знатно другачијим приликама Шеснаесте бригаде од ситуација у пролетерским јединицама. Не само да бригада није издавала своје новине, него чак ни уобичајене “Вијести”, за које сам ја, гдје год бих била, редовно стенографисала радиоемисије Москве, понекад Лондона, а откад смо је открили, стално, “Слободне Југославије”.

Кад смо завршили тај извјештај¹, чинило ми се да смо нешто конкретно урадили, и осјећала сам се пријатно, пошто за све вријеме мог боравка у тој бригади за неки систематски рад готово да уопште није било услова.

Како се и из случаја с извјештајем види, Душко се према мени није нимало односио као, по функцији, старији. Не само његово “задужење” у бригади (културно-умјетнички рад у оквиру политодјела), него и мекота његове природе, извјесна ширина и осјећање за толеранцију, а можда и априорна одбојност за “сукобљавања” и конфликте, учинили су да је његово опхођење с борцима и нижим командним кадром увијек било једноставно и другарски непосредно, више пријатељски него “војнизирано”, које је у то вријеме, мјестимично, већ почињало да се, у наговјештају барем, назире.

Из ужег састава командно-политичког кадра и техничких служби, међу првима се, колико се сјећам, разболио од тифуса управо Душко. Не сјећам се кад је и како отишао у болницу, али добро памтим њега – болесника у Улогу. Чим смо, након напорног марша, стигли у Улог, пошла сам да га обиђем. Лежао је на постељи у лијевом ћошку једне мале собе (откуд болница и мала соба?). Можда је на десној страни био још један кревет, или чак два, не могу да се сјетим. Душко је био у бунилу, с високом температуром. Не знам да ли ме је препознао, али је дахћући, промрмљао: во-дее. Принијела сам му устима чашу с водом, одбио ју је и, једва чујно, рекао: “Не, не, ону, с извора, с оног нашег извора, ту, горе...”. И тад ми се учинило да у зеленилу које се видјело кроз отворен прозор одиста мора бити извор, да се чак чује жуборење потока, треба само да похитам и захватим му изворске воде, она ће му сигурно утажити жеђ...

Кренула сам да пронађем “праву воду”. У том часу, у штаб се вратио командир чете који је са својим борцима изостао иза колоне, не би ли се мало одморили и лакше наставили марш. Кад га је командант (или комесар?) упитао гдје му је чета, одговорио је: “Сви су остали...”. Значило је то : сви су мртви. Тако су, исцрпљени, неопорављени од тифуса или још у тифусној грозници, дуж путева Четврте и Пете непријатељске офанзиве, остајали млади банијски борци, ненавикли на сурове услове рата, без хране, обољели од

¹ Објављен у зборнику *Седма банијска дивизија*, Војноиздавачки завод, Београд, 1967.

тифуса и без могућности да се опораве. Дешавало се да наиђемо на неког измршавелог борца, огрнутог њебетом, са штапом у руци, како се ослоњен на камен или затрављен обронак, одмара и не схватамо да се он већ одморио. Ни тада нисам могла да схватим, и све до данас не могу себи објаснити, како се то тако једноставно, “лако”, тако “одједанпут” прелазило из ипак активног, постојећег стања у коначно смирење. Људи су тада у маршу, у ходу, умирали, као што смо понекад у ходу спавали ...

У неизбрисивом сјећању – вјероватно се ту исказује јачина осјећања као мјера сјећања – остао ми је један страشان догађај из наше Шеснаесте бригаде. Дошло је до сукоба принципа и реалне ситуације, моралних начела и људских могућности. Опште је познато како су у партизанским јединицама, особито оним пролетерским, били строги морални закони, како су гладни борци при уласку у неко село пролазили испод воћака чије су се гране савијале од плодова, а да не уберу ни једну једину шљиву, ни једну јабуку. И, изгледало је, није им то ни падало тешко. Такав однос према сељацима гајен је и развијан од почетка и врло брзо постао обичан, нормалан начин понашања. А осим тога, борци тих јединица нису никад ни били у таквој ситуацији да мјесецима буду без организоване исхране. Док је у “здравом тијелу здрав дух”, код изгладњелог и исцрпљеног Банијца, и још тифусара, готово никаквог духа, а камоли здравог, није могло бити, нити се могао развити. Сувише брзо су се на бригаду обрушиле превелике тешкоће, да би се нешто значајније могло посветити унутрашњој организацији и развијању партизанског духа. Знало се, додуше, да је “строга забрањено” “индивидуално снабдијевање”, “самосналажење”, плачкање да се утоли глад... Али једног дана “ухваћен” је борац како сам дере јагње које је украо од сељака. У штабу бригаде донесена је пресуда: за примјер борцима – стријељање. Претпостављало се да је такву одлуку предложио замјеник комесара бригаде који је на ту дужност стигао пошто је тифус “разбуцао” састав и штаба и приштапских јединица: један по један одлазили су људи у болницу и они неопходни брзо замјењивани. Као и у Горњем Пољу, 1942, кад су стријељани Тадићи, морало се присуствовати. Први пут доживјела сам то као страшно запрепаштење, и данас ми се чини да је слика која ми је остала у сјећању (пуцају, по наређењу, борци омладинске чете, пуцају неспретно и морају понављати, а старац тражи да се сачува његова одјећа, требаће неком борцу) иреална... Ово је било нешто сасвим друго. Требало је да буде стрељан човек који је припадао бригади, с којим сам заједно гладовала, чије сам патње гледала, с којим сам у истој колони прелазила тешке стазе Четврте непријатељске офанзиве. Можда је и он прије свог “злочина” био тифусар, а познато је да ти болесници не могу да издрже глад. Што је сам затечен (а то је вјероватно и било оно

зрнце које је претегло у изрицању смртне казне – значи: није хтио да свој плијен “подијели” с другом) можда је дошло од страха!.. Помињем овдје своја размишљања и претурања у глави, у разним видовима, све исто питање, претпостављајући да је с Душком било нешто слично, да је он вјероватно слично осјећао.

Колико знам, Душко је као члан политодјела, вјероватно без права гласа, ову одлуку примио као партијску директиву, чему нема приговора.

На стријељање се морало доћи... Према мом изблиједјелом сјећању (упркос јачини осјећања!), бригада је била постројена на невеликом лазу усред храстове шуме, чија дрвета су још била сувих грана. Један борац, вјероватно из његове јединице, одржао је “пригодан” кратак говор, а онда је говорио партизан – осуђеник. Повисоки, плавокос младић, широких јагодица, крупних, јасних плавих, чак не ни зачуђених очију, изговорио је свега двије-три реченице. Било је то само извињење бригади што је укаљао њену част... Завршио је уобичајеном ратном паролом: “Смрт фашизму – слобода народу!”. Касније сам чула да је био јединац у мајке, једина преостала мушка глава у селу, једини “интелектуалац” (незавршени матурант). Млада дјевојка Вера Мајер, члан политодјела, и ја нисмо могле да се суздржимо, узалудно затомљујући ридане. Послије “извршеног задатка”, враћали смо се у јединице, сви без иједне ријечи. Душка се, као кроз маглу, сјећам како је стајао погурен, оборене главе, скамењеног израза лица. Недавно сам у једном извјештају неког банијског команданта прочитала реченицу: “... Е, скупо кошта ова слобода”. Да, скупа је партијска дисциплина. Али, Вери Мајер и мени, тада, због “непартијског држања”, није изречена никаква партијска казна.

Почетком Пете непријатељске офанзиве премјештена сам била у Прву пролетерску дивизију, на дужност шифранта-дактилографа. Напустила сам Шеснаесту банијску кад су пред њом били још тежи дани...

А Душко је са банијским јединицама остао све до њиховог повратка у Банију, до краја њиховог мукотрпног ратовања и умирања. Шеснаеста бригада била је једна од три бригаде Седме банијске дивизије, формирана крајем 1942. године, много неискуснија од остале двије (Друге и Осме), састављена од посве младих бораца, најмлађих у дивизији, чији комесар, Урош Слијепчевић, на примјер, није имао ни осамнаест година, а вршио је своју дужност не само савјесно и одговорно, него и посве зналачки. Како се, онако неприпремљена за све оно што ју је сналазило, осипала, можда се најбоље види из примјера: за свега мјесец дана, у прољеће 1943. године, број чланова СКОЈ-а пао је од 149 на 47! Само мали дио погинуо је у борбама, све остало оборено је тифус и глад. Од око 3000 бораца, колико је Седма дивизија имала кад је напуштала Банију, вратило

се “кући” мање од 300! И Душко је послије рата причао како их сељаци нијесу дочекали са питањима гдје су остали њихови синови – радовали су се преосталој омладини, истом оном срдачношћу као кад су их испраћали на, ненадани, пут у Босну. А пратили су их, причало се, пуним колима печених пилића, као кад су водили борбе “на свом терену”, то јест докле год су могли да их слиједе.

У рату, послије мог одласка из банијске бригаде, Душка, колико могу да се сјетим, нијесам више видјела. А послије рата, у оним првим, захукталим годинама, сретала бих га само случајем и узгредице, али су, изузев извјесног, разумљивог прекида, његове књиге редовно стизале на нашу адресу. Није заборављао и није пропуштао да неизоставно пошаље своје новообјављене стихове и увијек, с кратком, готово неизоставном посветом: Вери и Радовану. Питала сам се, понекад, да ли му првенство које даје Вери долази од нашег другарства у банијској бригади или од усвојеног учтивог начина обраћања женској особи. Пошто је сасвим логично да је главно биће које је требало да буде обавјештавано о Душковом пјесничком путу био онај други адресат, али да први није само формално навођен, показала је Душкова даља пракса: књиге су наставиле да стижу и кад је број адресата сведен на један. И ја сам му на томе топло захвална.

Познато је како је Душко Костић у своје вријеме покушавао да издејствује “помиловање” пјесника Зоговића и како му то, као ни осталим уредницима “Савременика”, није успјело. Али зато Душко није пропуштао ниједну, макар и ријетку, прилику која би му омогућавала да помене име РЗ. И мада је такво штампано помињање било већ послије 1968. године, тј. пошто су, захваљујући залагању и труду Мирослава Крлеже, већ биле објављене књига пјесама и књига прозе, помињање Зоговићевог имена с позитивном интонацијом још је могло да буде опасно. Али Душко у “Борби”, октобра 1970, у рубрици “Моја пјесма”, цитира прву пјесму из збирке “Дошљаци – Пјесме Али Бинака”, уз ријечи да је пјесму већ од тренутка кад ју је прочитао “понио до на крај живота” и да је по његовом “дубоком мишљењу” “поема о Али Бинаку најљепше и најпотресније што је испјевано у нашој револуционарној поезији између два рата, па и до данас”. Слично је поступио и априла 1975, кад је у анкети Л. Адамовића “Ко је на вас пресудно утицао”, поред, у раној младости С. Пандуровића, потом, можда кроз цио пјеснички живот, Јиржи Волкера, накратко М. Крлеже, на крају написао: “То што сам нашао код Зоговића (кога сматрам пјесником првог реда) слагало се готово до краја са мојим концепцијама и осјећањем...”

За “подсећање” је и Душков однос према женама блиских пријатеља и другова које су, након дугогодишњег заједничког живота, остале саме. Ни при једном доласку у Београд из Херцег Новог Душко не би пропустио да обиђе докторку Цицу, жену Бранка Ђопића, па је, кад сам и ја остала у ситуацији сличној Цициној, свој пријатељски “дуг” и људску пажњу проширио и на мене. У последње вријеме чинио је то уз нужну помоћ – здравље му није допуштало да се сам креће, али је, обично уз “потпору Радоње Вешовића”, двапут годишње ипак улазио у наш дом. Међутим, ове, последње године, кад га је болест опхрвала и откад Цице више нема, Душко ми није дошао...

А ја, и послје толиких и таквих година, и свега што су нам носиле, нисам заборавила како Душко пјева, па ни своју жељу да га још једанпут пратим, или, чак, да с друговима отпјевамо тужногорску руску “дољу”:

“... И зачем ты доля злая,
до Сибири довела?...”

Vera Zogović

ON DUŠAN IN THE SIXTEENTH AND AFTER THAT

Summary

From the stormy war happenings connected with trips and temptations of the Sixteenth Bania's Brigade, in which Dušan Kostić and Vera Zogović, were together for some time, the author of this memoir article separates a few exciting details, which contribute to more complete portraying of Dušan Kostić as human and as a fighter. The memories are cheerfully-sad, most frequently melancholic, and sometimes with aroma of full tragic life (shooting of a lad who violated violent laws of war before the formation of brigade, what had left permanent scars in souls of people like the poet and the author of this article were).

In testifying, authentic and credible, and for that reason more valuable, there echoes sometimes a nostalgic sound for long passed times, when, with all war adversities and tragic of events, from the very essence of human beings, quite frequently and sound of poem emerged, as a sign of life and supremacy of good over the evil, as happened when Vera Zogović and Dušan Kostić started singing “Russian Vale”.

From such memories it is warm in the soul, permanently warm.

The story of Dušan's sickness of typhus amidst war whirlpools and on difficult overcoming the exhaustion is authentic.

Although in serious life tests, sometimes, their friendship, initiated and strengthened in most difficult days, stood and overcame many traps, itself in natural human care until the end.

Finally, sorrow that there will never be a chance to, like once long ago, sing together in war learnt “Russian Vale”.